

Maria Stefanów

STRUKTURA I ZNACZENIE JEDNOCZŁONOWYCH ZDAŃ CZASOWYCH Z WYRAŻONYMI ODPOWIEDNIKAMI ZESPOLENIA

Celem artykułu jest próba konfrontatywnej analizy jednoczłonowych zdań czasowych wybranych z literatury beletrystycznej polskiej i rosyjskiej XX w. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu zasygnalizowano jedynie niektóre zjawiska dotyczące struktury i znaczenia zdań.

Znaczenie stosunkowe struktur składniowych polega na przyporządkowaniu wypowiedzeniu złożonemu sposobu rozumienia wzajemnej zależności dwu wypowiedzi składowych¹. Owemu sposobowi rozumienia sprzyjają wyrażone explicite środki syntaktyczne, morfologiczne i leksykalne. Do pierwszych należą zaimki relatywne w funkcji wskaźników zespolenia i odpowiedniki zespolenia²; do drugich - formy aspektu i czasu orzeczeń w zdaniach składowych i do trzecich - takie środki leksykalne, które uwydatniają lub modyfikują znaczenie stosunkowe, a więc na przykład określniki adwerbalne - przysłówki przekazujące "(...) informację ogólnikową o współczesności, uprzedniości lub następczości do aktu mowy"³ oraz modulanty⁴. Podobne funkcje mogą być wyrażane przez szyk części składowych i intonację.

Zaimek względny КОГДА i jego polskie odpowiedniki kiedy, gdym, jak⁵ ze względu na swą wielofunkcyjność i - co za tym idzie - zatarte znaczenie właściwe nie wyznacza i nie różnicuje znaczeń czasowych, takich jak: równoczesność,

uprzedniość, następczość. Koręa wyznacza ogólne niezróżnicowane znaczenie temporalne, zestawia dwie akcje w czasie nie określając istoty tego zestawienia, dlatego też konkretne znaczenie czasowe występuje w wyniku odpowiedniego układu form aspektowych orzeczeń w zdaniach składowych. Uściśleniu relacji czasowych, obok form aspektu i form czasu orzeczeń, służą w jednoczłonowych zdaniach temporalnych odpowiedniki zespolenia. Są to przysłówki zaimkowe i odrzeczownikowe teraz, wtedy, potem, wczoraj i in., w języku rosyjskim: теперь, тогда, потом, вчера i podobne, które odsyłają "(...) odbiorcę po odpowiednią treść do kontekstu następczego, w którym na początku wypowiedzenia podrzędnego występuje odpowiedni zaimek względny, wprowadzający wypowiedzenie wnoszące tę zapowiadaną treść"⁶. Oprócz przysłówków zaimkowych i odrzeczownikowych ze znaczeniem niesprecyzowanym bliżej, w zdaniu nadrzędnym występują przysłówki z zachowanym znaczeniem temporalnym i wyrażenia przyimkowe, które "(...) lokalizują nazwane zdarzenie w czasie i przestrzeni lub też informują o pewnych relacjach między zdarzeniami, podają pewną ich interpretację"⁷. Są to określniki adverbialne oznaczające pory roku: осенью - jesienią, зимой - zimą, весной - wiosną, летом - latem; pory dnia: вечером - wieczorem, днем - dniem; wyrażenia przyimkowe typu: в то время - w tym czasie, в момент - w momencie, в период - w okresie itp. Pełnią one w jednoczłonowych zdaniach czasowych funkcję składniową odpowiedników zespolenia.

Syntaktycy radzieccy⁸ wyróżniają dwa typy omawianych zdań temporalnych. Podobne dwa typy można wyodrębnić i w języku polskim. P i e r w s z y typ to zdania, w których część podrzędna a) ujawnia i konkretyzuje znaczenie syntaktycznego odpowiednika zespolenia wyrażonego najczęściej przysłówkiem zaimkowym lub odrzeczownikowym i b) uściśla czasową charakterystykę nadawaną zdaniu przez okolicznik.

Do drugiego typu należą zdania, w których część podrzędna określa bezpośrednio orzeczenie zdania nadrzędnego spełniając funkcję rozwiniętego okolicznika czasu nie wyrażonego w zdaniu nadrzędnym. "Придаточное в этих случаях является своеобразным развернутым обстоятельством"⁹.

Omówimy zdania z wyrażonymi odpowiednikami zespolenia.

Zdania nadrzędne konstrukcji jednoczłonowej mogą być 1) dwuczłonowe (zdania z orzeczeniem i podmiotem) i wówczas występuje orzeczenie imienne lub częściej czasownikowe, albo 2) niepodzielne (bezpodmiotowe) z orzeczeniem czasownikowym lub wyrażonym przysłówkami predykatywnymi¹⁰. Czasowniki, jak wiadomo, konstytuują cały schemat zdaniowy, wyznaczają miejsca i role innym członom. Od ich walencji¹¹, między innymi, zależy również kształt zdań składowych. W jednoczłonowych zdaniach czasowych z wyrażonymi odpowiednikami zespolenia występują czasowniki o znaczeniu relatywnym i absolutnym. Czasowniki relatywne wrócić - вернуться, przyjść - прийти, być - быть, nastać - наступить, tyczyć się - касаться i in., aby być użyte w zdaniach czasowych, wymagają obecności określnika - najczęściej rzeczownika czas - время, rzadziej chwila - момент w różnych formach fleksyjnych, por.:

I nie mijało wiele czasu, gdy zaczynała w tych zajęciach nadzwyczajnie smakować. (Dąbr. Opow. 312).

Wyrazy te występują w swojej pierwotnej funkcji, rzeczownikowej, a nie w przysłówkowej i dlatego znaczenie czasowe w takich konstrukcjach jest słabiej wyrażone; nawarstwia się na funkcję atrybutywną.

Czasowników o znaczeniu absolutnym występujących w zdaniach nadrzędnych w obu językach typu zasnąć - заснуть, spać - спать, siedzieć - сидеть stwierdzono mniejszą ilość: nie warunkują one struktury zdania podrzędnego.

Wprawdzie okoliczniki zaliczane są do niekonotowanych określników adwerbalnych, pozostających z orzeczeniem w

związku przynależności i zajmujących w zdaniu niestabilną pozycję, zdarzają się jednak wypadki, gdy przysłówki jest semantycznie konotowany. Najczęściej jest to przysówek sposobu funkcjonujący samodzielnie lub w konstrukcji porównawczej. Konotowane adverbium w ramach konstrukcji porównawczej wyznacza strukturę zdania nadrzędnego i jednocześnie podporządkowuje sobie zdanie podrzędne, por.:

No przecież nie mogę ci już opowiadać bajek do smu,
jak wtedy, kiedy byłaś małą dziewczynką.

(Dąbr. Noce III 192)

Siedział opuściwszy się ciężko i trąco pomału ręce, zupełnie jak niegdyś, gdy zwierzał się Bogumiłowi ze swych dawniejszych kłopotów. (Dąbr. Noce IV 63)

Bez wyrażenia: jak wtedy, zupełnie jak niegdyś zdanie czasowe jest pod względem formalnym i semantycznym niepoprawne.

Określniki temporalne i składniki zespolenia są skorelowane z orzeczeniem obydwu zdań składowych, ponieważ one wyznaczają ogólne ramy planu czasowego zdania.

Akcja w składowych częściach temporalnych może przebiegać równocześnie i nierównocześnie. Znaczenie równoczesności w języku polskim "(...)" jest wyrażane głównie przez konstrukcje ze spójnikiem kiedy i gdy¹², a w języku rosyjskim między innymi przez когда.

W zdaniach wyrażających całkowitą równoczesność używane są formy niedokonane i dokonane orzeczeń, natomiast środki leksykalne typu zaimekowego (deiktycznego): w tym czasie - в то время, w tym samym czasie - в то самое время, w tym momencie - в тот момент i podobne uwypuklają całkowitą równoczesność akcji.

Równoczesność częściowa występuje, 1) gdy akcja zdania podrzędnego (krótsza) wyczerpuje się w jakimś momencie trwania akcji (dłuższej) zdania nadrzędnego. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w użyciu form aspektowych orzecz-

nia werbalnego w obu zdaniach. Akcja krótkotrwała oznaczona jest formą dokonaną w zdaniu podrzędnym, długotrwała zaś niedokonaną w zdaniu nadrzędnym; 2) gdy akcja zdania nadrzędnego (krótsza) zbieżna jest z jakimś momentem akcji zdania podrzędnego (dłuższej). Akcja krótkotrwała wyraża się aspektem dokonanym czasownika (zdanie nadrzędne), długotrwała - aspektem niedokonanym (zdanie podrzędne).

W zdaniach jednoczłonowych wyrażenie u p r z e d - n i o ś c i (ogólnikowa albo bezpośrednia uprzedniość) i n a s t ę p c z o ś c i podlega ograniczeniom, ponieważ zdanie podrzędne jest skorelowane w czasie z odpowiednikami zespolenia, a zaimek когда sam takiej relacji nie przekazuje. W takich zdaniach "(...) выражается только приуроченность времени действия придаточной части к тому промежутку времени, который указывается обстоятельством времени в главной части"¹³.

Znaczenia stosunkowe zdań czasowych określa szereg czynników, które dzielą się na strukturalnie zmienne i stałe oraz znaczeniowo fakultatywne i obligatoryjne.

Do z m i e n n y c h czynników strukturalnych należy zaliczyć 1) szyk przysłówkowego określnika adwerbalnego, 2) szyk modulantów i 3) innych członów zdania nadrzędnego. Do s t a ł y c h czynników strukturalno-znaczeniowych zaliczymy: 1) obecność członu konstytutywnego - orzeczenia w obu zdaniach; 2) wskaźniki zespolenia; 3) znaczenie leksykalne komponentów zdania nadrzędnego implikujące formę (obecność odpowiedników zespolenia) i treść zdania podrzędnego oraz 4) relewantny i zmienny szyk części składowych.

Przekaz zawartej w zdaniu informacji zależy nie tyle od ilości, ile od wartości leksykalnej członów, przede wszystkim zaś od ich szyku. Szyk części składowych w konstrukcjach temporalnych z wyrażonymi odpowiednikami zespolenia jest zdeterminowany strukturalnie i znaczeniowo. Jak wiadomo, język jest układem informatycznym linearnym (sek-

wencyjnym)¹⁴. Zdanie jest więc ciągiem rozwijającym się w czasie, dlatego też kolejność członów winna być zgodna nie tylko z jego układem wewnętrznym, czyli relacjami między członem konstytutywnym a innymi członami zdania, ale też z semantyczną kolejnością przekazywanej w zdaniu informacji. Strukturalno-znaczeniowa determinacja wyraża się pozycją odpowiedników zespolenia, które w zdaniu nadrzędnym występują w prepozycji lub postpozycji w stosunku do orzeczenia, i pozycją zdania podrzędnego, występującego bezpośrednio po członie określonym. Prepozytywne odpowiedniki zespolenia rozwijają orzeczenie zdania nadrzędnego, jednocześnie komentując całe zdanie złożone. Tę część zdania, zawierającą prepozytywne odpowiedniki zespolenia, nazywa S. Jodłowski członem nawiązującym¹⁵, który wyznacza tło czasowe dla dalszego przebiegu informacji. Przy takiej budowie zdania (stylistycznie nienacechowanego) człon rozwijający, zawierający treści nowe, wystąpi na końcu zdania. W wypadku zmiany prepozytywnych odpowiedników na postpozytywne człon rozwijający wystąpi na początku zdania złożonego, a człon nawiązujący - na końcu. W jednoczłonowych zdaniach czasowych z wyrażonymi odpowiednikami zespolenia zakłóceń w przekazie informacji wynikających z nielogicznego usytuowania członów w badanym materiale nie stwierdzono. Kolejność przekazu informacji zgodna jest ze strukturą, a więc:

1) odpowiednik zespolenia → zdanie podrzędne → zdanie nadrzędne, 2) zdanie nadrzędne z postpozytywnym odpowiednikiem zespolenia → zdanie podrzędne, bądź 3) zdanie podrzędne → odpowiednik zespolenia na początku zdania nadrzędnego. W pierwszym wypadku odpowiednik zespolenia i następujące po nim zdanie podrzędne tworzą człon nawiązujący, a zdanie nadrzędne - człon rozwijający; w nim zawarta jest podstawowa i istotna dla komunikacji językowej informacja, por.:

W ostatniej chwili, gdy siedział już na bryczce, zaproszono go na niedzielę na obiad. (Dąbr. Noce III 206).

Затем пришла беда. В ранний час, когда еще не выгоняли поить скотину, по выметенной улице стражники и десятник с бляхами, застучали в окошко:

- Выходи! /А.Т. Хожд. II 319/

Przy rozmieszczeniu członów, określonych w punkcie drugim, w zdaniu nadrzędnym postpozytywny odpowiednik zespolenia wymaga uściślenia ze strony zdania podrzędnego. Zdanie podrzędne konkretyzuje postpozytywny odpowiednik zespolenia, por.:

Przyjaźń Jantosia z Kaziem Borowieckim zaczęła się przed siedmiu laty, kiedy go Jantós z przerebli w stawie wyciągnął. (Dąbr. Opow. 156).

To było wtedy, kiedy (...) w ogóle czarno patrzyłam na życie. (Dąbr. Noce II 258).

Иван Ильич испытывал беспокойство даже тогда, когда Даша уходила на другой конец стола. /А. Т. Хожд. I 241/.

Так было и в этот раз, когда в гости прибыла группа писателей-москвичей. /Л. Г. З. XII. 1975/.

Przy kolejności: zdanie podrzędne —, zdanie nadrzędne, członem nawiązującym jest zdanie pierwsze, a rozwijającym — drugie:

Когда это пройдет, — если это пройдет, — тогда увидимся (...)/А. Т. Хожд. II 415/

Do szczętych należy zaliczyć użycie stojących przed odpowiednikiem zespolenia modulantów dopiero — только, наwet — даже, właśnie — именно i in. Podkreślają one zawartą w zdaniu informację.

Milczał nawet wtedy, kiedy pani Barbara wyszła (...)

(Dąbr. Noce II 258)

Odpowiednik zespolenia wtedy — тогда osłabia znaczeniem niezależność zdania nadrzędnego, wyodrębniony intonacyj-

nie musi być uzupełniony treścią zdania podrzędnego, ponieważ sam nie wyraża dokładnego znaczenia temporalnego.

W jednoczłonowych zdaniach czasowych intonacja pełni funkcję scalającą, tworząc z dwu zdań składowych jedną całość strukturalno-znaczeniową; nie różnicując znaczeń stosunkowych, może je jedynie sygnalizować lub uwydatniać.

Użycie zmiennych i stałych czynników strukturalno-znaczeniowych w zdaniach z wyrażonymi odpowiednikami zespolenia jest warunkowane i strukturą formalną i znaczeniem jej członów.

PRZYPISY

¹ Z. Klemensiewicz, O znaczeniu stosunkowym struktur składniowych, w zbiorze: Ze studiów nad językiem i stylem. Warszawa 1969, s. 189.

² Z. Klemensiewicz, Zarys składni polskiej, Warszawa 1957, wyd. II, s. 73-74.

³ R. Grzegorzczkova, Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków, Wrocław 1975, s. 108; por. także Z. Topolińska, Udział polskiej grupy imiennej w procesie aktualizacji tekstu, Biuletyn PTJ, z. XXXI, 1973, s. 44.

⁴ Termin ten wprowadza S. Jodłowski, Podstawy polskiej składni, Warszawa 1976, s. 20-22, dla oznaczenia partykuł i wyrazów typu: prawdopodobnie, niezawodnie, niewątpliwie itp.

⁵ J. Podracki, Wypowiedzenie czasowe z jak, Prace Filologiczne, t. XXII, s. 320, zalicza zdania czasowe z jak do spójnikowych; "(...) choć stosowane są częściej w kontekstach oddających mowę potoczną: w podstawowych wypadkach swego użycia są równoznaczne z kiedy (gdy)", s. 320.

⁶ S. Jodłowski, Podstawy polskiej składni, jw., s. 183.

⁷ R. Grzegorzczkova, jw., s. 103.

⁸ S.G. Iljenko, O spieczifikie głównego przedłożeniya w słożnopedcziniennych przedłożenijach s pridatocznym obstatielstwienym, Uczyenyje zapiski Leningradskogo Gosudarstwiennoego Piedadogiczeskogo Instituta, t. 144, 1958; N.S. Pospielow, O grammaticzeskoi prirodi słożnogo przedłożeniya (w:) Woprosy sintaksisa sowriemiennogo russkogo jazyka, Moskwa 1950; W.A. Biełoszapkowa, Słożnoje przedłożeniye w sowriemiennom russkom jazykie (Niekotoryje woprosy tieorii). Moskwa 1967.

⁹ S.G. Iljenko, O sojuzach i sojuznych słowach kogda i gdie (K woprosu o srledstwach swiazi glawnogo priedloženijsa s pridatocznym). Uczonyje zapiski Leningradskogo Gosudarstwiennogo Piedadogiczeskogo Instituta, t. 173, 1958.

¹⁰ Terminem "przysłówki predykatywne" określa się przysłówki pełniące funkcję orzeczenia w zdaniu bezosobowym. Por. Jest mi zimno - Мне холодно.

¹¹ Por. Wstęp w książce D. Buttler, Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów), Warszawa 1976; a także G.A. Zolotowa, Oczerk funkcyjnego sintaksisa ruskogo jazyka, Moskwa 1973.

¹² J. Podracki, Wypowiedzenie czasowe z jak, jw., s. 322, a także K. Polański, Składnia zdania złożonego w języku górnołużyckim, Wrocław 1967, s. 146.

¹³ N.S. Pospiełow, O razliczijach w strukturie słozno-podcziniennogo priedloženijsa (w:) Issledowanija po sintaksisu sowriemennogo ruskogo literaturnogo jazyka, Moskwa 1956.

¹⁴ I. Kurcz, Psycholingwistyka, Warszawa 1976, s. 59.

¹⁵ S. Jodłowski, Problemy polskiej składni, jw., s. 157 i dalej.

Мария Стефанув

СТРУКТУРА И ЗНАЧЕНИЕ ОДНОЧЛЕННЫХ ВРЕМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ВЫРАЖЕННЫМИ КОРРЕЛЯТАМИ

В статье подвергаются анализу структура и значение временных одночленных предложений в русском и польском языках. В частности, рассматривается структура предложений с коррелятами и союзным словом когда, их временное значение /одновременность и последовательность действий/, а также факторы, способствующие передаче информации. Особое внимание обращается на порядок следования частей.